

KRIGENS UUNDGÅELIGHED I HISTORIEFORSKNINGEN

af Gunner Lind

(Tiltrædelsesforelæsning som professor i nyere tids historie, 19. december 2002)

Min yndlingsboghandel er Blackwell's på Broad Street i Oxford. Der har de en *etage* med historie. I stueetagen står der blandt andet skønlitteratur og rejsebøger. Under jorden er der dybe katakomber, hvor natur- og samfundsvidenskab er gemt af vejen. Og på første sal – beletagen som man sagde engang – er der historie. På denne etage er alle skillerum fjernet, også mellem bøgerne og den gode café, der fylder den ene ende, og hvor det flyder med læsestof på alle borde. Og dog, i det ene hjørne er der bevaret en væg, der afgrænser et rum for sig. Der er en døråbning, men ingen dør. I det rum står krigshistorien.

Sådan er krigshistoriens plads i faget. Den eksisterer. Den har endda sit store publikum. (Blackwell's har sikkert indrettet sig sådan for at friste de britiske *war buffs*.) Men den er i den grad afsondret fra resten, at det er lettere at integrere med kaffe og kage.

Alt det her er ingen nyhed. Det er blevet bemærket med større eller mindre spydighed af mange andre før mig. Der sidder nok en del her i salen og tænker: Hvorfor løbe åbne døre ind? Hvorfor rejse et spørgsmål, som for længst er afklaret? Vi ved godt at krigen fandtes, og at den findes, og at den følgelig – som alt andet der har eksisteret – har sin plads i historikernes synsfelt. Vi ved også godt hvorfor det har været så svært at få integreret krigens historie ordentligt med resten. Det skyldes Det radikale Venstre i almindelighed og P. Munch i særdeleshed og deres store indflydelse på historiefaget her i landet. Men nu er denne moralsk betingede afvisning fortid. Nu

mangler vi bare at få gjort arbejdet, at få genindskrevet krigen på sin plads i historien.

Når jeg alligevel har valgt at behandle krigen på sin plads i historieforskningen, er det fordi, dette svar i mine øjne er forkert. Eller rettere, det er ufuldstændigt. Det er rigtigt, at det etiske og politiske spørgsmål om holdningen til krigen har haft og altid vil have en overordentlig betydning for krigshistorien, og at resultatet kan blive afvisning af at vide noget om det, man afskyr. Det er også rigtigt, at emnet i ganske lang tid er blevet vigtigere år for år. Der kommer flere bøger og artikler, og de fortæller en langt mere sofistikeret historie med nye spørgsmål og nye svar. Men jeg mener altså at der er mere på spil. Når det er så svært at indplacere krigen i det videnskabelige arbejde med historien, er det også fordi krigen historie *fagligt set* er vanskelig at håndtere. Den aktualiserer på dramatisk vis en række generelle problemer i historieforskningen. (Og i samfunds-fagene.) Krigen rejser spørgsmål som ingen har svar på. *Ingen* er i dag i stand til at give krigen en plads i historien, forstået som en sammenhængende forståelse af fortidens samfund. Vi kan selvfølgelig godt skrive historie, hvor problemerne er åbenlyst synlige. Eller hvor problemerne er fejlet ind under gulvtæppet. Men det er jo ikke nogen egentlig løsning. Derfor er krigen uundgåelig i historieforskningen i dag. Beskæftigelsen med krigen åbner for et fascinerende – provokerende – kompleks af uløste problemer, som er af relevans for alle historikere, og for alle andre der interesserer sig for de menneskelige samfund.

KRIGENS GRUNDLÆGGENDE EGENSKABER

Det oplagte sted at starte en analyse af krigen er hos Clausewitz. Carl von Clausewitz' store værk *Om krig* er stadig, efter over 150 år, uovertruffent i sin idérigdom, sin originalitet, og sin indædte, næsten desperate, vilje til at komme til bunds i problemerne. En halv side inde i første bind møder man hans kortfattede definition af krigen. Nej, det er ikke det berømte udsagn om at krigen er en fortsættelse af politik med andre midler. Det fragment af Clausewitz, der flager omkring i statskundskab og journalistik. Clausewitz' bud på en kortfattet definition lyder sådan:

Krig er [...] en voldshandling for at tvinge modstanderen til at opfyl-

de vor vilje.¹

Efter denne lapidariske definition bruger Clausewitz de følgende sider til en mere konkret gennemgang af aspekter af krigen og en diskussion af forholdet mellem en principiel, deduktiv analyse og den komplekse virkelighed. Vi får blandt andet at vide, hvad krigen *ikke* er:

Den er ikke begrænset af folkeretten:

Ubetydelige bånd, næppe omtale værd, som den lægger på sig selv og kalder folkeretlig sædvane, ledsager den uden at svække dens kraft væsentligt.²

Og den er ikke defineret af anden magt end den fysiske:

Vold [er] anvendelse af fysisk magt (for moralsk magt eksisterer kun inden for begrebet stat og lov)³

Clausewitz opsummerer:

Krigen er altså ikke blot en sand kamæleon, idet den i hvert konkret tilfælde ændrer sin natur noget. Den er også, når man ser på dens samlede fremtrædelsesformer i henseende til de tendenser, der hersker i den, en sær trefoldighed sammensat af den oprindelige voldsomhed i dens element, hadet og fjendskabet, der må anses for en *blind naturdrift*, af sandsynligheders og tilfældigheders spil, der gør den til en *fri sjælsaktivitet*, og af den underordnede natur som politisk værktøj, hvormed den hjemfalder til *den rene forstand*.⁴

Vi har altså en konkret definition med fire led: Et negativt, i forhold til ret og moral, og tre positive: Hadet og fjendskabet, sandsynligheders og tilfældigheders spil, og den underordnede natur som politisk værktøj. I det følgende vil jeg drøfte krigen placering i historieforskningen ud fra denne firdeling.

1 Carl von Clausewitz, *Om krig*, oversat af Nils Berg, bd. 1 (København, 1986) s. 29.

2 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 29.

3 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 29.

4 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 50.

KRIG, RET OG MORAL

I Danmark er det som sagt De Radikales skyld. Eller muligvis skyldes det erfaringen fra 1864. Det mærkværdige er, at tilsvarende forklaringer kan man møde i de fleste andre lande. Ganske vist har de ikke nogen radikale eller 1864; men så forbinder de den moralske problematisering af krigen med andre intellektuelle grupper og med andre ulykkelige krige. Første verdenskrig for eksempel, eller Vietnam. Overalt har den konkrete erfaring med krig rummet erfaringer af menneskelige tab, af nederlag eller af bittert dyrekøbte sejre; og overalt har der i de sidste godt hundrede år været stærke politiske og intellektuelle kredse, der har sat ord på hadet til krigen.

Forskerens holdning til krigen må nødvendigvis sætte sit præg på den krigshistorie der skrives. Næppe mange forestiller sig, at andet skulle være muligt. Mere kontroversielt er det, om moralsk afvisning af krigen også bør lede til intellektuel afvisning. Til afvisning af at iagttage den, afvisning af at tale om den. Den holdning er jeg stødt på, men aldrig hos historikere. Uden tvivl fordi de prioriterer en anden etisk norm højere, forskerens pligt til at se, tænke og tale.

Selv om der er en høj grad af enighed i faget på dette punkt, er der næppe tvivl om, at praksis ser anderledes ud. Den dominerende pacifisme leder mange til at vige uden om krigen som emne, så godt de kan. Det er ikke nyt. Går man tilbage i historiefagets historie møder man den samme sammenfiltrering, bare med modsat fortegn. Man kan for eksempel starte på linje ét hos historiens fader, Herodot:

Dette er en fremstilling af halikarnasseeren Herodotos' forskning, for at hverken menneskenes gerninger med tiden skal forsvinde eller store og vidunderlige værker, som såvel hellenerne som barbarerne har udført, gå i glemsel – blandt andet hvorfor de kom i krig med hinanden.⁵

Store og vidunderlige værker. Gennem århundreder er krigshistorien en overvældende del af historieskrivningen fordi krigen opfattes som en særlig storslået menneskelig aktivitet, eller mere præcist, en

⁵ *Herodots Historie*, Første Bind, oversat af Karl Hude (København, 1935) s. 1.

ramme om særlig storslåede menneskelige handlinger. Gerningen er herlig, ikke modbydelig, og det gør emnet særlig interessant. En ændring i denne holdning kan først spores antydningssvis i 1700-tallet og med kraft i 1800-tallets anden halvdel.

Det betyder ikke at krigen før da bare anses for en god ting. Oldtiden og den kristne æra er fælles om at skelne mellem gode og onde krige. Retfærdige og uretfærdige. Kriterierne er forskellige, men *krigen som sådan* er ikke ond. Den er sørgelig, men ingen forbrydelse. En lidelse der indgår i samme remse som hungersnød og pest. For det filosofiske blik er den en naturgiven katastrofe, for det religiøse blik en del af den guddommelige verdensorden.⁶ "Man kan ikke altid sidde i fred i rosenhaven," som en krigsmand skriver i 1600-tallet.⁷ Ondt og godt findes i rigt mål i krigshistorien, men som et spørgsmål om helte og skurke. Og krigen er, som andre desperate situationer, netop en lejlighed for de bedste mennesker til at vise deres kvaliteter.

Først i 1600-tallet begynder enkelte, og i 1700-tallet en del, at se *krigen som sådan* som menneskeskabt, og dermed som noget, der i princippet kunne undgås. Dermed kan krigen blive forbryderisk og ikke bare sørgelig. Meningsløs, i stedet for at være en del af Guds plan eller naturens orden. Ønsket om at spinde den ind i en form for retlighed bliver stærkere. Især i henseende til formen. Hvem må man øve vold mod, og hvilken slags vold er tilladt? Senere i hen-

6 Om den retfærdige krig se S. Albert, *Bellum iustum: die Theorie des Gerechten Krieges' und ihre praktische Bedeutung für die Auswärtigen Auseinandersetzungen Roms in Republikanischen Zeit* (Kallmünz: Lassleben, 1980); Doyne Dawson, *The Origins of Western Warfare: Militarism and Morality in the Ancient World* (Boulder, Co., 1996); J. T. Johnson, *Just War Tradition and the Restraint of War* (Princeton, 1981); Frederick H. Russell, *The Just War in the Middle Ages* (Cambridge, 1975); Michael Walzer, *Just and unjust wars: a moral argument with historical illustrations* (New York, 1977); *Just War Theory* udg. af Jean B. Elshtain, (Oxford, 1992). Tanken kan også findes uden for den vestlige kulturkreds. (Mark Edward Lewis, 'The Warring State in China as Institution and Idea', *War: A Cruel Necessity? The Bases of Institutionalized Violence* udg. af Robert A. Hinde og Helen E. Watson (London & New York, 1995): 13-23.)

7 "man kan nit allzeit im Friedt vnd Rosengarten sitzen." Berthold von der Beke, *Soldaten Spiegel* (Frankfurt, 1605) s. 3.

seende til selve tingen. Må der i det hele taget føres krig?⁸

Den gruppe, der svarer *nej* på det sidste spørgsmål, er vokset og vokset. I 1600-tallet var den isoleret i eksotiske sekter, som mennonitter og kvækere. I 1900-tallet er den blevet til majoriteten. Krigsministrene er én for én forvandlet til forsvarsministre. Afsværgelse af krigen er blevet selve fundamentet for det internationale samfund, som det fremgår af indledningen til De Forenede Nationers Pagt:

VI DE FORENEDE NATIONERS FOLK BESLUTTEDE PÅ
at frelse kommende generationer fra krigens svøbe, som to gange i
vor levetid har bragt usigelige lidelser over menneskeheden [...]
OG MED DISSE FORMÅL FOR ØJE
at udvise fordragelighed og leve sammen i fred med hverandre som
gode naboer,
at forene vore kræfter til opretholdelse af mellemfolkelig fred og sik-
kerhed,
at sikre, ved anerkendelse af grundsætninger og fastlæggelse af frem-
gangsmåder,
at væbnet magt ikke vil blive anvendt undtagen i fælles interesse [...]
HAR BESTEMT AT FORENE VORE BESTRÆBELSER FOR AT NÅ
DISSE MÅL.⁹

“Væbnet magt” afsværges altså ikke totalt i pagten, men den underlægges kollektiv beslutning og mister betegnelsen “krig”. De Forenede Nationer slår knuder på tungen for at undgå, at legitime handlinger kaldes krig:

Skulle sikkerhedsrådet skønne, at de ved artikel 41 hjemlede forholdsregler ville være utilstrækkelige eller har vist sig at være utilstrækkelige, kan det tage sådanne skridt ved anvendelse af luft-, sø- eller landstridskræfter, som måtte være nødvendige for at opretholde

8 Om den moderne kritik af krigen se bl. a. *Restraints on War: Studies in the Limitation of Armed Conflict*, udg. af Michael Howard (Oxford, 1979); Geoffrey Best, *Humanity in Warfare. The Modern History of the International Law of Armed Conflicts* (London, 1980); Geoffrey Best, *War and Law Since 1945* (Oxford, 1994);

9 *De Forenede Nationers Pagt* (<http://www.un.dk/danish/fnpagt/fnpagt-.htm> benyttet 17. dec. 2002).

eller genoprette mellemfolkelig fred og sikkerhed.¹⁰

Krigen er ikke bare blevet ond. Den er tæt på at være blevet det absolut onde. På den kolde krigs og atomtruslens højdepunkt var den for mange det absolut onde. Det der for enhver pris må undgås. Det har klart nok ændret sig. Selv på dette felt er der konjunkturer. I stedet er de politiske massedrab, først og fremmest nazisternes Holocaust, rykket i forgrunden. Men krigen er stadig stedet for "usigelige lidelser" og en svøbe, som kommende generationer skal frelses fra.

Det langsomme skift i synet på krigen gik ikke stille af. Allerede før 1800 var der debat i intellektuelle kredse. Da striden kulminerede, ca. 1880-1940, var de vestlige samfund dramatisk splittede mellem pacifistiske og bellicistiske holdninger. Krigens tilhængere var ikke mundlamme, men havde både gamle og nye argumenter på rede hånd, som Helmut von Moltke i 1880:

¹⁰ *De Forenede Nationers Pagt.*

Først og fremmest påskønner jeg fuldt ud de filantropiske bestræbelser der gøres for at lette krigens ondt. Men evig fred er en drøm, og ikke engang en smuk drøm. Krig er en del af den guddommelige verdensorden. I den udvikles menneskets ædleste dyder: mod og uegennytte, pligt troskab og offervilje; soldater giver deres liv. Uden krig ville verden gå i stå og fortabe sig i materialisme.¹¹

Længe havde de bellicistiske holdninger overtaget, i alliance med den folkelige nationalisme. Erfaringerne fra de to verdenskrige førte imidlertid til pacifismens så godt som totale sejr i opinionen og som officiel ideologi. Det endte, som lige citeret, med at Anden Verdenskrigs sejrherre erklærede at al krigs ophør var deres mål.

Når krigen er ond, en forbrydelse, og ikke en del af den naturlige verdensorden, får det konsekvenser for alle forsøg på indsigt i krigen, herunder historisk forskning. Den typiske løsning var længe at afvise de retlige og etiske perspektivers relevans. Det gjorde Clausewitz som nævnt, og med eftertryk. Det er intellektuelt set velmotiveret, for han havde brug for at lægge afstand til oplysningstidens letbenede utopier om at bringe krigen under kontrol gennem folkeret. Standpunktet blev efterhånden udviklet som en teori om opsplitting. Om krigen som undtagelsen, der nødvendigvis måtte sprænge alle moralske og legale grænser og gennemtvinge sine egne love. Og det var såmænd nok det mest humane, mente nogle, for så fik man de korteste og mindst blodige krige.¹² Det er ikke et standpunkt, man har hørt meget til efter 1918. Slet ikke efter 1945.

Forestillingen om at krigen var et domæne for sig – at den hørte under undtagelseslovgivning etisk og intellektuelt set, som den gjorde det retligt – førte krigshistorien ind i en isoleret stilling, selv i lande hvor pacifismen stod svagt i opinionen. Krigens fjender ville ikke have noget med den at

11 Best, *Humanity in Warfare* s. 144. Moltkes ene grundtanke, om Guds orden, er århundreder gammel. Den anden kan følges tilbage til bl.a. Kant. (Johannes Kunisch, "Von der gezähmten zur entfesselten Bellona. Die Umwertung des Krieges im Zeitalter der Revolutions- und Freiheitskriege", i Johannes Kunisch, *Fürst - Gesellschaft - Krieg: Studien zur bellizistischen Disposition des absoluten Fürstenstaates* (Köln, 1992) s. 223.)

12 Best, *Humanity in Warfare* s. 145.

gøre, og krigens venner betragtede den som et reservat for specialister. Dels historisk arbejdende officerer, som forskede i taktisk og strategisk historie for at finde krigens love, dels folkelige skribenter, der serverede krigens drama, gerne med nationalistisk garniture. Når tonen var skarp mellem pacifister og bellicister, blev det værre endnu, fordi de officerer, der var bellicismens førstemænd, også var krigshistorikere, og fordi krigshistorien var råstof for bellicistisk propaganda.

Selv i det køligste, intellektuelle lys havde forestillingen om, at verden således kunne opsplittes i to domæner, imidlertid problemer fra begyndelsen. Dels logiske problemer. Hos Clausewitz er den i konflikt med et andet hovedsynspunkt, nemlig om krigen som en forlængelse af politikken.¹³ Dels empiriske. Historikere og antropologer har gang på gang konkluderet, at det ikke er muligt at føre krig uden i det mindste implicitte spilleregler, der ikke savner forbindelse med andre sider af de krigende samfund.¹⁴ Forbindelsen er ikke tæt. Det er blevet sagt at "hvis folkeretten i nogle henseender er lovens forsvindingspunkt, så er krigens love, måske endnu mere tydeligt, folkerettens forsvindingspunkt."¹⁵ Noget tilsvarende vil kunne siges om meget andet, der har med krigen at gøre. Men det betyder ikke isolation.

Når krigen ikke kan betragtes som et univers for sig, kan den ikke betragtes uden at tage hensyn til almindelige forestillinger om godt og ondt. Og dermed til at den er præget af handlinger, som næsten alle vil kalde onde. Det gør ikke krigen til det absolutte eller det eneste onde, eller nødvendigvis det største onde, men alligevel. Krigshistorien rejser dermed hele tiden for sine udøvere i dramatisk form en række monstrøse problemer. Implicit eller eksplicit skal de tage stilling til forholdet mellem store og små relative onder. Til afstanden i vurdering mellem sig selv og fortidens mennesker. Til forholdet mellem idealet om at studere alt og tale

13 Som det er observeret af Michael Howard. ("Temperamenta Belli: Can War be Controlled?" *Restraints on War: Studies in the Limitation of Armed Conflict*, red. af Michael Howard (Oxford, 1979): 1-16, s. 1.)

14 Michael Ignatieff, *The Warriors's Honor. Ethnic War and the Modern Conscience* (London, 1998). Om systemerne, selv i skriftløse samfunds krig se: *War: The Anthropology of Armed Conflict and Aggression* red. af M. Fried, M. Harris & R. Murphy (New York, 1967); *Studying war: anthropological perspectives* red. af S. P. Reyna & R. E. Downs (Langhorne, 1994); Doyne Dawson, 'The Origins of War: Biological and Anthropological Approaches', *History and Theory* 35:1 (1996), 1-28; Keith F. Otterbein, *Feuding and warfare: selected works of Keith F. Otterbein* (Langhorne, 1994).

15 Hersh Lauterpacht efter Best, *Humanity in Warfare* s. 12.

sandhed om det, og idealer om at bekæmpe det onde i verden. Til det gamle spørgsmål om forholdet mellem det gode og det sande.

HADET OG FJENDSKABET: KRIGEN SOM BLIND NATURDRIFT

I 1986 vedtog en til formålet sammenkaldt kongres af antropologer og psykologer *Sevilla-erklæringen*. Den er senere blevet antaget af UNESCO og af en lang række faglige foreninger, især i antropologi og psykologi. Her erklæres det højtideligt:

DET ER VIDENSKABELIGT UKORREKT at sige at vi har arvet en tilbøjelighed til at føre krig fra vore dyriske forfædre [...] DET ER VIDENSKABELIGT UKORREKT at sige at krig eller nogen anden form for voldelig optræden er en del af den menneskelige naturs genetiske program [...] DET ER VIDENSKABELIGT UKORREKT at sige at der under den menneskelige evolution har været en positiv selektion for aggressiv adfærd.¹⁶

De store bogstaver står i originalen. Der var altså nogen der skulle råbes på plads. Der var og er langt fra enighed om, hvad der er videnskabeligt ukorrekt, og i 1986 havde frontfigurer i den antropologiske videnskab i mere end en generation polemiseret mod at krigen skulle være en del af menneskets "naturlige" orden. Mod det spektrum af forestillinger om, at krigen var biologisk nødvendighed, som havde erstattet de ældre ideer om krigen som en del af Guds verdensorden. I stedet var krigen med Margaret Meads ord, "bare en opfindelse", en "historisk tilfældighed". Næsten en uheldig vane.¹⁷ Det var ikke gået stille af, for ganske vist var der ikke mange i kulturvidenskaberne, der interesserede sig for sociobiologiske teoridannelser, men krigen er på den anden side et så udbredt fænomen, at mange forskere følte sig utilpasse ved formuleringer, der gjorde den til en tilfældighed. Som det er blevet opsummeret:

Majoriteten af de primitive kulturer, som antropologien kender til, synes at have militariseret sig i større eller mindre omfang. Antropologer har studeret omkring et halvt dusin eksempler (listen varierer) på samfund, der beskrives som "fredelige", eller bedre som "relativt fredelige", eller "minimalt krigeriske", i det de ikke går i krig undtagen i umiddelbart selvforsvar, og

¹⁶ *Seville Statement of Violence* (http://www.unesco.org/human_rights/hrfv.htm, benyttet 17. Dec. 2002).

¹⁷ Dawson, *Origins* cit. s. 22; John Mueller, 'War: Natural But Not Necessary', *The Institution of War* red. af Robert A. Hinde (London, 1991): 13-29.

de krigeriske værdier ikke synes at spille nogen rutinerolle i deres kultur. Bortset fra disse, noget tvivlsomme, eksempler, [...] fremgår det ikke af det antropologiske materiale at nogen primitive kulturer i de senere århundreder har været helt fri for militarisme.¹⁸

Hvordan det står til med de mindre primitive kulturer, behøver vi ikke at børe i.

Striden om krigens naturlighed er dæmpet meget i de senere år. Ikke fordi Sevilla-erklæringen har sat punktum, men fordi den platfodede dualisme er på retur. Tiden er løbet fra erklæringer om, at *enten* er menneskene bestemt af deres gener *eller* af deres miljø. *Enten* er krigen en biologisk nødvendighed, *eller* også har den intet med biologisk natur at gøre. Begge parter har nærmet sig hinanden, og diskussionerne er i faldende grad præget af tendenser til at indlæse uholdbare ekstremer i modpartens udsagn. Bag det ligger ikke mindst udviklingen i den biologiske forståelse, som gør dualismen meningsløs. Der er aldrig et enten-eller, altid et både-og; og diskussionerne må koncentrere sig om, hvad det vil sige.¹⁹

Fordi den ilde informerede dualisme er på retur, er alle spørgsmål dog ikke besvaret. Tværtimod, vi skal lede efter nye svar på et mere komplekst grundlag, end hvis et af de to ekstreme standpunkter havde været det rigtige. Krigen rejser altså fortsat, og i ekstrem form, det gamle spørgsmål om forholdet mellem menneskets biologiske natur og dets observerbare, historisk betingede livsformer.

Når Clausewitz kobler krigen til den menneskelige natur sker det med følelserne som forbindelse: had, vrede og krænket æresfølelse. Som sin samtid satte den gamle preusser lighedstegn mellem fornuft og kultur, følelse og natur. Det er tiden løbet fra. Vi tror ikke længere, at menneskelig fornuft kræver dannelse; og følelserne er lige stærke, og lige nødvendige, i alle mennesker.²⁰

18 Dawson, *Origins* s. 17.

19 Diskussioner af forholdet mellem biologi og menneskelighed med fokus på voldens problem: Irenäus Eibl-Eibesfeldt, *Krieg und Frieden aus der Sicht der Verhaltensforschung* (München, 1975); Robert Boyd & P. J. Richerson, *Culture and the Evolutionary Process* (Chicago, 1985); *Indoctrinability, Ideology and Warfare. Evolutionary Perspectives* red. af Irenäus Eibl-Eibesfeldt og Frank Kemp Salter (New York & Oxford, 1998); William H. Durham, *Coevolution. Genes, Culture and Human Diversity* (Stanford, 1991); John Alcock, *The Triumph of Sociobiology* (Oxford, 2001).

20 Den kendteste eksponent for det nye syn er Antonio R. Damasio. (*Descartes'*

Men det gør det jo kun mere påtrængende for historikeren at bevæge sig ind i det følelsernes land, som krigen er. Krigen er virkelig hjemsted for ekstreme følelser. Ikke bare begær og vrede, had og fornærmelse. Og så spænding og frygt. Glæde ved at sejre, sorg over nederlag. Sorg over de døde, smerte hos de sårede, skyld hos de uberørte, skam – eller tilfredshed – hos de der ikke bliver blandet ind.

Det er ikke nogen let fordring at leve op til. Hvad skal vi stille op med alle disse følelser? Traditionelt vender forskningen gerne ryggen til følelsernes domæne. Ikke fuldstændigt. Indlevelse og forståelse er velkendte begreber i beskrivelsen af den historiske forskningsproces. Analyse og generalisering kan rette sig mod følelser, selv om de ikke i sig selv skal være domineret af følelser. Ikke desto mindre viser erfaringen, at følelsernes domæne er svært at beherske intellektuelt. Svært at trænge ind i med de kilder, tiden har efterladt os. Svært at forstå på en måde der kan bringes videre til andre. Svært at fortælle om, så andre for alvor forstår hvad det drejer sig om. Når krigen i ekstrem grad er følelsernes domæne, er den altså et ekstremt besværligt emne for historikeren.

SANDSYNLIGHEDERS OG TILFÆLDIGHEDERS SPIL: KRIGEN SOM FRI SJÆLSAKTIVITET

Lad mig begynde med en beretning fra en ung kaptajn i fodfolket. Han er fra Württemberg og er lige blevet sendt i felten. Det er august 1914:

Jeg besluttede at vente til vores naboer på højre side havde indhentet os. Min gruppe blev tilbage på den bakke, vi lige var kommet op på; så gik jeg af sted på rekognoscering mod vest i den retning, fjenderne var forsvundet, sammen med en oversergent fra sjette kompagni og sergent Bentele. [...] Omkring 400 meter nord for Bleid nåede vi vejen mellem Gévimont og Bleid uden at have mødt nogen fjender. Vejen gik op ad bakke mod nord, hvor den var gravet ned i terrænet. På begge sider af vejen var der mange buske, som forhindrede udsyn mod vest. Vi brugte en af buskene som observationspost. Underligt nok var der ikke noget at se til fjenden. Pludselig pegede Bentele op til højre. Omkring 150 meter væk bevægede kornet sig; og gennem kornet så vi solen blive reflekteret i det blanke kogegrej på toppen af de høje, franske rygsække. ... Jeg skønnede at omkring hundrede franskmænd kom lige imod os i kolonne. Ikke en af dem løftede hovedet

Error: Emotion, Reason, and the Human Brain (New York, 1994); *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness* (London, 2000).

over kornet.²¹

Det er spændende. Hvad sker der nu? Jeg kan afsløre at den unge kaptajn klarede det fint. Han og de to sergenter skød på franskmændene med deres rifler, og så stak de af.

Men hvad skal vi stille op med det? Det her foregik nær den sydlige del af den fransk-tyske grænse. Den tyske ledelse var ligeglad, bare der ikke indtrådte store katastrofer på dette frontafsnit, mens hærens hovedstyrke tromlede gennem Belgien med retning mod Paris. Er den udmærket dokumenterede historie af en klarhjernet deltager så en del af historien? Ville det gøre en forskel, hvis episoden foregik i de egne ved Marne, hvor andre infanterister mødtes i august 1914, og den tyske fremrykning blev vendt til tilbagegang? Hvor det altså var tyske infanterister, der valgte at vende rundt, først få og så mange, så den tyske krigsplan brød sammen. Gør det en forskel, hvis vi får at vide, at den unge kaptajn i livsfare hed Erwin Rommel og senere kom til at spille store roller?

Alle store historier kan dekomponeres i myriader af små historier. Takket være den ekstreme opmærksomhed om krigen er der bevaret kilder til forbløffende mængder af små historier fra alverdens krige. Dermed sætter krigen i provokerende grad spørgsmålet om det kontingente på dagsordenen. Findes der noget der er ligegyldigt i historien? Hvis ikke, hvordan er så forholdet – eller forholdene – mellem de forskellige former for “lille” og “stor” historie, som man plejer at kaldet det? Har vigtige ting vigtige årsager?

Disse spørgsmål stilles med ekstrem skarphed i forbindelse med krigshistorien. Ikke kun fordi de små historier myldrer frem på dette felt. Der kan også argumenteres for, at krigen mere end andre menneskelige aktiviteter er præget af sandsynligheders og tilfældigheders spil. Det gjorde Clausewitz. Hans analyse starter med deltagernes altid ufuldstændige indsigt i småt og stort. Først og fremmest deres ufuldstændige indsigt i *fjenden*, hvis opgave det jo er at komme på tværs. Hver part i krigen bestræber sig på at forhindre den anden part i at gennemføre *sin* plan, sin orden, og resultatet er kaos. Clausewitz argumenterede også ud fra de uberegnelige konsekvenser, som krigens voldsomme følelser har på aktørerne. Mod og skræk, stolthed og vrede, får dem til at handle forskelligt, måske fra dag til dag. I faren kan ingen bevare “sjælens naturlige elasticitet”.²²

21 *The Penguin Book of War. Great Military Writings*, udg. af John Keegan (London, 1999) s. 255.

22 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 89.

Han sammenfattede det hele i begrebet *friktion*. Inspirationen kom fra fysikken, som den så ud på hans tid: I himmelrummet følger legemerne enkle bevægelseslove, men i menneskenes nære verden er bevægelseslovene ikke til megen nytte, fordi de overskygges af virkningen af en i praksis uberegnelig friktion. Tilsvarende er der en friktion mellem plan og udførelse i menneskelige handlinger, og friktionen er størst i krigen. "Den militære maskine [...] er i grunden meget simpel og synes derfor let at håndtere. Men man må huske på, at ingen del af den består af et enkelt stykke, at alt er sammensat af individer, der bliver ved med at have deres egen friktion til alle sider."²³ En enkelt soldat, et regnskyl, en strækning med blød bund, kan udløse en kaskade af konsekvenser. "Denne forfærdelige friktion, der ikke som i mekanikken kan koncentreres i nogle få punkter, er derfor altid i kontakt med tilfældigheden og frembringer derfor fænomener, der slet ikke er til at beregne, netop fordi de for en stor dels vedkommende beror på tilfældigheder."²⁴

Clausewitz går ud fra, at de forhold, der gør det så svært for krigerne at forbinde hensigt og resultat, også rejser en mur mellem teoretisk forståelse og praktisk virkelighed. Ikke uoverstigelig – så var hans egen bog jo meningsløs – men matematisk beregnelighed er udelukket. Han er indædt på dette punkt, i kamp med en udbredt drøm i sin samtid.²⁵ Hvordan forholdet så var mellem teorien og krigens virkelighed, kan han ikke udtrykke præcist. Han forestiller sig en løsere kobling, men kan kun beskrive den metaforisk, eller gennem hverdagsudtryk som "for det meste".

Siden 1830 er der kastet en mængde redskaber for forståelsen ind i dette hul. Vores instrumenter til formel abstraktion er udvidet med en hel palet af muligheder fra statistik til kaosteori. Deterministiske funktioner i stil med Newtons fysik er ikke længere det eneste tilbud.²⁶ Human- og samfundsvidenskaberne har udforsket relationerne mellem menneskers hensigter, handlinger og resultater og mellem den enkelte og kollektiverne. Vi går ikke længere ud fra, at rationel forståelse af menneskers handlinger må være tæt forbundet med *deres* rationelle forståelse og beherskelse af omverdenen.

Der er ingen grund til at rynke på næsen af disse fremskridt i forståelse.

23 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 94.

24 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 24.

25 Den mest berømte eksponent var Henri de Jomini i værker som *Traité des grandes opérations militaires* (1805) og *Principes de la stratégie* (1818).

26 Jvf. f.eks. viften af metoder der søges anvendt på bl.a. samfundet i serien *Santa Fe Institute Studies in the Sciences of Complexity*.

Alligevel er forholdet mellem det enkelte menneskes historie og alle andre historier, og forholdet mellem bevidst handling og verdens gang, fundamentalt uløst. Krigens historie aktualiserer ustandseligt disse spørgsmål. Så meget mere pinligt, som netop de gode historier tiltrækker publikums opmærksomhed. Folk har lyst til at høre om det ekstreme, det ikke-dagligdags. De har også lyst til at høre om enkelte menneskers genkendelige historie, og de elsker fortællingen om menneskers kamp mod problemer og modstand, om "den fri sjælsaktivitet". Derfor trænges de i krigshistoriens afsondrede rum. Der bliver de underholdt, og det er jo provokerende nok. Men de sætter også den side af krigshistorien på dagsordenen, som er sværest ved at indplacere i en normalvidenskabelig forståelse af historiens forløb.

DEN UNDERORDNEDE NATUR SOM POLITISK VÆRKTØJ: KRIGEN OG DEN RENE FORSTAND

Forestillingen om krigen som politikens fortsættelse med andre midler er den mest berømte del af Clausewitz' arbejde. Denne sætning er uden tvivl blevet så velkendt, fordi den rammer noget brugbart. Den har umiddelbar relevans for praktisk politik. Sætningen har polemisk bråd mod forestillingen om krigen som et ganske særligt, autonomt område, som de civile gør klogest i at overlade til den militære sagkundskab. Både kongerne, demokratierne og étpartistaterne har kunnet bruge den til at hævde politikernes primat over soldaterne. Sætningen anviser også en mulighed for at få bragt nogen intellektuel orden i krigens kaos. Krigen tildeles en bestemt plads i samfundets helhed.

Forestillingen er imidlertid meget mere problematisk, end den brede accept kunne tyde på. Der er problemer på flere planer: Forholdet mellem krig og udenrigspolitik – som naturligvis er det, man forstår ved politik i 1830. Forholdet mellem 'det udenrigske', især i krigens ekstreme form, og de enkelte samfund. Og forholdet mellem forstand og politik som Clausewitz altså anbringer i samme domæne.

Praktiske problemer i prioriteringen mellem krigens og udenrigspolitikens behov kan man finde overalt. På Clausewitz' tid tog de i stigende grad farve af den samfundsmæssige modsætning mellem to grupper, civile og militære. (Og ekko af den udvikling høres i hans tekst.) Stigende specialisering og professionalisering har gjort konflikten endnu mere synlig siden. Krigens historie de sidste par hundrede år er gennemtrukket af sammenstød mellem officerer og politikere. Konsekvensen har været, at

officererne gang på gang har vendt sig direkte mod Clausewitz' standpunkt. Berømt er klammerierne mellem Helmuth von Moltke, sejrens arkitekt i 1864, 1866 og 1870, en eminent dygtig soldat, og Bismarck, en eminent dygtig politiker. Moltke endte med at mene, at "politikeren må blive tavs i det øjeblik mobiliseringen begynder, og ikke få sin forrang tilbage før strategen har informeret Kongen om, at han har fuldført sin opgave, og fjenden er totalt besejret." Moltke havde selvfølgelig læst Clausewitz, det afslører hans formulering, men han kastede altså forestillingen om en kontinuert sammenhæng mellem udenrigspolitik og krig over bord. Det fik han ikke lov til i praksis – Otto von Bismarck lod sig ikke sætte uden for døren – men i sine skrifter argumenterede generalstabschefen for, at det burde være sådan. Tilsvarende måtte al forståelse af krigen bygge på ideen om den "rene eller absolutte krig".²⁷ Dette kættereri i forhold til den clausewitzske lære fik mange tilhængere. Det var en del af baggrunden for generalstabsofficerernes flittige arbejde med krigshistorie gennem to-tre generationer. Her skulle den absolutte teori om den absolutte krig grundlægges. Det kom der mange interessante bøger ud af, men ikke megen tidløs teori. Og uanset hvor megen fordømmelse af utidig politisk indblanding, man skrev ind i fremstillingen, var det vanskeligt at skjule, at krigens præmisser fra start til slut var politiske. Det var håbløst at ville skille analysen af krigens måde fra analysen af dens hensigter.

Den modsatte tilgang – at søge at forstå krigen som intet andet end en del af udenrigspolitikken – har også problemer. Når krigen bryder ud, begynder den straks at bygge om på det system, der analyseres. Klassiske parametre i de udenrigspolitiske analyser som alliancers natur, for slet ikke at tale om antallet af deltagere i systemet, begynder at ændre sig og efterlade teoretikeren i en ulykkelig tilstand. Krigen er altså et problem, selv hvis analytikeren som udgangspunkt abstraherer helt ind til benet ved at se på international politik som et system, hvor de enkelte stater er "sorte kasser". Som minimum må krigen beskrives som en dramatisk anderledes fase; og nok så gerne bliver den behandlet som et faseskift der ligger mellem to tilstande for det udenrigspolitiske system. Et skarpt snit mellem tilstand A og tilstand B, som ikke selv kan forstås som tilstand eller proces.²⁸ Den diskontinuitet, som Clausewitz forsøger at mane i jorden, stiger

27 Manfred Messerschmidt, 'Militär, Politik, Gesellschaft. Ein Vergleich', *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20 Jahrhundert: Strukturen und Beziehungen*, 1, udg. af Rainer Hudemann og Georges-Henri Soutou (München, 1994): 249-261, s. 259.

28 Jvf. f. eks. de tre berømte artikler af Gilpin, Waltz og Bueno de Mesquita i

altså hele tiden op igen.

Det bliver endnu mere problematisk, hvis man lukker op for de sorte kasser og kigger ind i samfundene. Jeg kan tage mig selv som eksempel. Mit arbejde med det militære væsen startede med den politiske konflikt mellem adel og borgerskab i Danmark i første del af 1600-tallet. Borgerne kritiserede dengang adelsmændene for ikke at forsvare det danske rige så godt, som de burde. Det var et hovedpunkt i tidens politiske retorik. Så var det nærliggende at se på, hvem der i det hele taget var aktive i den danske hær: adel og borgere, fremmede og danske, både i 1600-tallet og i andre tidsrum. Hvilken rolle spillede disse mennesker i samfundet, hvilke andre samfundsgrupper var de forbundet med, hvordan måtte de tage stilling til de løbende konflikter? Fra dette har jeg arbejdet videre på mange måder med soldater som gruppe i samfundet og med væbnet magt som en samfundsmæssig institution. I dansk 1600-tal er der klart nok mange forbindelser mellem samfundsudvikling og militær udvikling, og jeg synes da, at jeg og andre kan fremlægge en sammenhængende analyse af store dele af denne historie. Men den smukke sammenhæng bryder sammen, når krigen kommer ind. Så vidt jeg kan se, har selve krigens gang voldsomme konsekvenser for den politiske og samfundsmæssige magt internt i Danmark; men dette udfald er i meget høj grad afhængigt af forhold, der ikke på anden måde har noget at gøre med samfundets ændringsproces.²⁹

Det, der berøres her, er, at vores forståelse næsten uden undtagelse tager udgangspunkt i *samfundet*. Jeg studerer det danske samfund. Men krigen finder sted på grænsen af det danske samfund, ikke *i* det. Krigen forskyder abrupt rammen for det system, vi iagttager. Typisk midlertidigt, som i mit eksempel. (Og det er næsten det mest irriterende, for så kan det ikke betragtes som en simpel overgang fra ét system til et andet.) Andre gange forskydes rammen permanent.

Begrebet "samfund" er et af de mest omstridte i samfundsforskningen. Flere berømte sociologer har argumenteret for, at det egentlig burde forkastes, fordi det giver alt for kraftige associationer om en lukket kasse. Jeg ved ikke hvad der så ville ske med faget sociologi, som jo betyder "samfundskundskab". Men man kan bemærke, at de selv samme forskere, efter at have givet ondt af sig, ikke mener at kunne undvære begrebet "samfund" i praksis.³⁰

Journal of Interdisciplinary History 18 (1988). (Særnummer om kriges årsag.)

29 For mit bidrag se især Gunner Lind, *Hæren og magten i Danmark 1614-1662* (Odense, 1994). Om krigens rolle, se især s. 398-401.

30 Michael Mann, *The Sources of Social Power 1: A History of Power from the*

Samfundsbegrebet er ikke bare uundværligt for sociologer, men for alle andre der studerer menneskers liv, inklusive historikere. Vi ønsker ikke at arbejde med tilfældige skiver af tid og rum, men prøver at identificere meningsfulde, sammenhængende størrelser. Størrelser i den vægtsklasse, der er relevante for krigens historie, er samfund. Næsten al den store teori som historikerne har fundet interessant, fra Marx til Bourdieu, analyserer samfund. Og den empirisk orienterede forskning tager nok udgangspunkt i begreber, der mere direkte kan forbindes med fortidens begrebsverden, men deler fundamentalt de samme præmisser. Krigen markerer imidlertid den grænse, hvor det samfundsmæssige holder op. Eller bliver til.

Sætningen om krigen som politikens forlængelse maner således hele tiden den dualisme frem igen, som gjorde sig bemærket i spørgsmålet om krigens forhold til ret og moral. (Opmærksomme læsere vil også have bemærket Helmuth von Moltke som dualismens forkæmper på begge områder.) Det er indlysende at dualismen – i denne sammenhæng alle former for teori der bygger på skift mellem planer eller faser, uden at disse skift i sig selv er vel integreret i teorien – ikke er tilfredsstillende; men på den anden side har vi ikke haft held til at overvinde den.

SLUTNING

Tilbage står forvirring. Hvert af de fire elementer i definitionen af krigen er viklet ind i en tjørnebusk af problemer. Desuden er det helt uafklaret, hvordan de forholder sig til hinanden. På flere måder er det klart, at de ikke passer sammen. For eksempel kan krigen ikke rykkes helt ud af love-nes og etikkens domæne, samtidig med at den er en forlængelse af politikken. Eller hvordan forholder det udtrykkeligt blinde i følelsernes regi-me sig til det individuelt målrettede i den ”fri sjælsaktivitet” og det kollektivt målrettede i den forstandsmæssige politik?

Clausewitz var selv desperat over sit emnes problemer. Derfor blev det berømte værk om krigen aldrig færdigt. I et efterladt notat beskrev Clausewitz manuskriptet som ”en ret uformelig masse, som skal omarbejdes fuldstændigt endnu en gang.”³¹ På det tidspunkt havde han arbejdet med krigens teori i femten år. Han havde udarbejdet store dele af det konkrete stof som lærebøger og forelæsningsrækker. Han kunne trække på 22 års næsten uafbrudt personlig erfaring i krig, hvor karrieren var gået fra 13-

Beginning to AD 1760, (Cambridge, 1986), s. 1-2; Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York, 1984) s. 21.

³¹ Clausewitz, *Om krig* 1 s. 19.

årig officersaspirant til stabschef for et korps under slaget ved Waterloo. Han var steget til de mest ansete poster: Direktør for *Allgemeine Kriegsschule* i Berlin, lærer i krigskunst for kronprinsen, chef for den preussiske generalstab. Alligevel lyder han som en specialestuderende i krise:

Manuskriptet om den store krigsføring, som man vil finde efter min død, kan i den foreliggende form kun anses for en materialesamling, som en teori om den store krig skulle bygges på. Det meste tilfredsstillende mig ikke endnu [...] ³²

Clausewitz fokuserer i sine sidste notater på politikken. Der er det arkimediske punkt, han har tænkt at stille sig på for at få fornuft i galskaben. Nå frem til "en åndfuld og indholdsrig systematisk teori om krig." ³³ Min gæt er altså: Det var ikke lykkedes for ham, heller ikke selv om han var sluppet fra at dø pludseligt fra et ufærdigt manuskript, hvis kløfter og selvmodsigelser er et monument over hans intellektuelle ærlighed. Det var ikke lykkedes, så at sige at "lave en Hegel" på krigens problem. For problemerne, Clausewitz havde, er også vores problemer - og ikke bare når det er krigen, vi studerer.

Når det er gået så dårligt med at integrere krigen i den moderne, videnskabelige forskning om historien - og i al anden menneskevidenskab - skyldes det altså kun i begrænset omfang den moderne pacifisme. Naturligvis har det følger, at krigen holder op med at være en række af "store og vidunderlige værker" og i stedet bliver så fordømt, at det internationale samfund ikke officielt kan tage ordet i sin mund. Men jeg er overbevist om, at det også er forbundet med, at krigen i ekstrem grad eksponerer problemer af generel karakter i historieforskningen.

Vi kan vende tilbage til den Clausewitz'ske definition af krigen ud fra fire domæner. Negativt i forhold til ret og moral. Positivt med en placering i følelsernes domæne - den blinde naturdrift. I de individuelle handlingers domæne - den fri sjælsaktivitet. Og i den kollektive handlens domæne, endda en institutionelt organiseret kollektiv handlen - i form af politikens primat. Dermed forbindes krigen med det ene skrækindjagende problem efter det andet. Problemet om det etiske valg mellem flere onder, og om forholdet mellem videnskab og etik. Problemet om forholdet mellem natur og kultur. Problemet om følelse og rationalitet. Problemet om sammenhængen mellem det individuelle og det kollektive i histo-

32 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 21.

33 Clausewitz, *Om krig* 1 s. 23.

rien. Problemet om kontingens og regelmæssighed. Problemet om samfundsbegrebets indhold, om samfunds afgrænsning og forhold til deres omverden, og problemet om samfundsinstitutionernes rationalitet.

Det betyder ikke at krigen er unddraget forståelse mere end andre ting er det. Heller ikke at den er et særtilfælde, der er så sært, at det ikke kan knyttes sammen med andre brikker til forståelse af historien. Et punkt der har fascineret mig, er for eksempel Clausewitz' primære, simple definition. Den lød, som før citeret: "Krig er altså en voldshandling for at tvinge modstanderen til at opfylde vor vilje." Det er let at se dens slægtskab med Max Webers definition af magt: "Magt vil sige enhver mulighed for at sætte sin egen vilje igennem i et samfundsmæssigt forhold, også imod modstand, lige gyldigt hvad denne mulighed hviler på."³⁴ Dermed knytter den sig til Foucaults forståelse af magt, hvor der også fokuseres på det stadige, altid tilstedeværende, forhold mellem viljer. Og dermed til de mest betydningsfulde strømninger i den sidste generations historieforskning. Måske er der her en sammenhæng, der kan bygges videre på.

Krigen er det mest mærkværdige mennesker har for. Derfor er det i den førmoderne historieskrivning mest af alt krigen, der provokerer folk til at sætte sig ned og skrive historie. Fra fagets fædre, Herodot og Thukydide, og fremefter. Men krigens mærkværdighed består i mere end i at fascinere ved sit drama. Den er det ekstreme eksempel på problemer af fundamental karakter for forståelsen af historien. Derfor er krigen uundgåelig i historieforskningen.

34 "Macht bedeutet jede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen, gleichviel worauf diese Chance beruht." (Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehenden Soziologie* (Tübingen, 1972) s. 28.)